

УДК 001:9]:069.01

**ГЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ: НАРИСИ ДО ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ****Червоненко О.В.**, канд. біол. наук
(Національний науково-природничий музей НАН України)

В статті публікується перша частина досліджень, присвячених історії наукових фондів колекцій одного з найбільших музеїв природничої історії Східної Європи — Національного науково-природничого музею НАН України. Завдяки збільшенню суспільного інтересу до збереження духовних та матеріальних цінностей дослідження історії становлення та розвитку музейних колекцій зокрема та історії природничої музеології в цілому набуває великого значення. Формування наукових природничих колекцій в Україні нерозривно пов'язані з історією держави та залежало від суспільного устрою, організаційної структури наукових установ та музеїв, а також персоналій дослідників. Розглянуто історію формування колекцій відділу Геологічний музей, шляхи їхнього наповнення, внесок відомих науковців у розвиток музею, а також його значення у збереженні наукових цінностей та культурної спадщини держави.

Ключові слова: музеологія, історія музейних колекцій, природничий музей, наука

В ході свого історичного розвитку людина залежала перш за все від природних умов свого існування. Тісно пов'язані між собою політика, релігія, культура мають виключно важливу роль у змінах суспільної структури, але ключовим для людини, як біологічної істоти, є дослідження і збереження свого природного середовища. В такому контексті стає актуальним дослідження історії розвитку природознавства та значення природничих музеїв як концептуальної системи, за допомогою якої зберігаються наукові і культурні цінності, що можуть бути використані як науковий або просвітницький матеріал у вигляді фондів колекцій та експозиції. Метою цього дослідження є вивчення становлення та розвитку природничої музеології в Україні у другій половині XIX та на початку XX ст. Звернення до матеріалів з історії природничих музеїв в означений період, що характеризувався високим рівнем економічного розвит-

ку, дозволить проаналізувати значення ролі природничих музеїв у культурному і суспільному житті України того часу та їхнє значення для розвитку природничих наук. Перша частина роботи присвячується вивченню історії становлення колекцій відділу Геологічний музей ННПМ НАН України.

Згідно з дослідженнями відомого дослідника музейної справи Ф. Вайдахера [1], загальний розвиток музеїв характеризують певні періоди. Ми не маємо достовірних відомостей відповідно музейної справи до XVI сторіччя, оскільки всі колекції були власністю конкретних людей та залишались практично недоступними для інших. Лише з середини шістнадцятого сторіччя окремі колекції стали доступними для відвідувачів і відтоді історія різноманітних збірок набула певної чіткості.

У Східній Європі лише у другій половині XVIII сторіччя почали створюватись кабінети, де зберігались ко-

лекційні матеріали, що мали наукову цінність. У 1774 р. у Санкт-Петербурзі був заснований кабінет “Российских и иностранных минеральных и ископаемых тел”. Трохи пізніше у Московському університеті був затверджений кабінет натуральної історії, основу якого склали колекції мінералів, мушель, комах, рослин та художніх творів, що збирав граф П. Г. Демидов. Історія Геологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ НАН України) розпочинається із створення в середині XIX сторіччя колекцій Геологічного та Мінералогічного кабінетів при Університеті св. Володимира. Перші зразки були зібрані професорами: С.Ф. Зеновичем, Е. К. Гофманом та А.Л. Анджейовським. Створення Мінералогічного кабінету поклало початок систематичним науковим дослідженням з геології, геоморфології, мінералогії та палеогеографії.

До кабінету були передані унікальні за історією та науковою цінністю колекції експонатів фірми Кранца. На етикетках, що супроводжували зразки, був напис «Императорский Университет Св. Владимира». Етикетки свідчать що, перші колекції фірми “Krantz in Bonn” надійшли до університету не пізніше 50-х років XIX сторіччя. Мінералогічний кабінет під час завідування К. М. Феоділактова у фірми Кранца у 1850, 1852 та 1867 рр. придбав скам'янілі викопні у кількості 1279, 400 та 1125 екземплярів відповідно [2]. Можливо, колекції використовувались як навчальний матеріал. У 1891 р. з Мінералогічного кабінету був виділений Геологічний кабінет, до якого й увійшли всі колекції. Формували колекції Мінералогічного і Геологічного кабінетів такі видатні вчені, як К. М. Феоділактів, П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський, В. Ю. Тарасенко, І. Ф. Шмальгаузен, П. М. Веню-

ков, О. Д. Нацький, П. М. Чирвінський, Л. А. Крижанівський та інші.

У 1915 р. під час німецького наступу на Київ університет був тимчасово евакуйований до Саратова, що негативно позначилось на стані збереження його колекцій. У головній інвентарній книзі Геологічного музею АН УРСР графа «Источник поступления» для вказаних колекцій називає Геологічний факультет Київського інституту народної освіти через науково-дослідний геологічний інститут Наркомпроса УРСР, який був організований на базі розформованого у 1920 р. Університету св. Володимира.

У виступі від 4 вересня 1918 р. академік В. І. Вернадський зачитав заяву Фізико-математичного відділення про заснування низки установ природничого спрямування, серед яких були, зокрема, Мінералогічний музей з лабораторією, Музей геологічний і палеонтологічний, Музей ботанічний і зоологічний. Окрім того, в липні-серпні 1918 р. В. І. Вернадський написав Записку про організацію музею та Інституту мінералогії при УАН. В ній зазначалося: “Мінералогічний музей наших часів неминуче складається з двох установ, які злучені як найтісніше одна з одною, але цілковито різняться в методах своєї наукової праці і в своїй організації, а саме з властивого музею та сполученого з їм наукового інституту/.../ [3]

Величезна підготовча робота по заснуванню УАН принесла результати і, не зважаючи на перепони та труднощі, 13 листопада 1918р. був прийнятий Закон про асигнування на утримання Української Академії наук. І вже наступного дня, 14 листопада 1918 р. за підписом Гетьмана всієї України Павла Скоропадського з'явився Закон Української Держави про заснування Української Академії наук у м. Києві. Наступні історичні події затримали утворення музею і

лише у 1920 р. при ВУАН в Києві Геологічний кабінет об'єднав колекції Українського наукового товариства та Мінералогічного кабінету Університету св. Володимира, а також приватні збірки науковців П. А. Тутковського, Ф. М. Полонського, М. І. Безбородька й В. І. Крокоса. Того ж 1920 р. зроблено перший запис у інвентарній книзі геологічного музею [4].

У 1927 р. у Києві створено самостійний науковий заклад Національний геологічний музей УРСР, з відділами геології, мінералогії і петрографії, палеонтології, корисних копалин. До складу Геологічного музею ВУАН увійшов Геологічний кабінет разом зі своїми колекціями. Музей розмістився у будинку з виразною оригінальною архітектурою, збудованому за проектом архітектора П. Ф. Альошина по вул. Володимирській, 55.

Першим директором Музею став академік П. А. Тутковський, а провідні відділи очолили відомі геологи М. І. Безбородько, В. І. Крокос, В. В. Резніченко, Ф. М. Полонський.

Діяльність музею базувалась на ідеї П. А. Тутковського про необхідність популяризації геологічних і географічних знань, на його досвіді музейної діяльності, який він набув під час роботи зберігачем геологічного кабінета Київського університету Св. Володимира (1884–1895). Основна роль П. А. Тутковського як організатора науки полягала у його діяльності в справі творчого об'єднання вітчизняних геологів та започаткуванні здійснення координації наукових напрямів досліджень. При такому ставленні питання науковці були зацікавлені у організації системи збереження наукових колекцій, тим самим розвитку Музею.

Пізніше рішенням Президії АН УРСР (Постанова Президії ВУАН, протокол №17 від 26 червня 1931 р.) були об'єднані Геологічний кабінет,

Геологічний музей (адреса: вул. Володимирська, 55) та Український науково-дослідний геологічний інститут (адреса: вул. Володимирська, 44).

Після смерті П. А. Тутковського директором Геологічного музею стає доктор наук, професор Ф. М. Полонський (1930–1937 рр.), який був ініціатором формування нового плану розвитку Музею, за яким передбачалося створення п'яти відділів. Але фактично вдалося реалізувати роботу тільки чотирьох: 1) відділу загальної геології, який очолював академік В. В. Резніченко; 2) відділу мінералогія та петрографії, яким керував професор, доктор геолого-мінералогічних наук М. І. Безбородько; 3) відділу палеонтології, під керівництвом професора, доктора наук В. І. Крокоса; 4) відділу корисних копалин на чолі з професором, доктором наук Ф. М. Полонським.

З 1930 по 1939 рр. активно поповнюються наукові фондові колекції музею за рахунок надходжень від його співробітників, а також фахівцями Геологічного інституту Ф. М. Полонським, К. Й. Новик, М. Є. Мельником, В. І. Крокосом, Н. В. Пимонової, М. І. Безбородьком, П. Л. Шульгою, Н. О. Бурчак-Абрамовичем, Е. П. Петровським, П. І. Василенком, Л. Ф. Лунгерсгаузенем. Колекції та окремі зразки передають геологічні підприємства, шахти, громадяни. У 1934 р. з Поділля привозять велетенський скам'янілий стовбур кипарису, який і досі прикрашає центральні сходи науково-природничого музею. Значні надходження до фондів були надані Геологічним та Мінералогічним кабінетами Київського інституту народної освіти. У музеї формується науково-художня комісія, до якої увійшов серед інших всесвітньо відомий видатний український художник І. С. Іжакевич, який створив чимало великоформатних картин для експо-

зицій геологічного та палеонтологічного відділів ННПМ НАН України.

Тяжкі випробування спіткали співробітників Геологічного музею у 1936–1937 рр. Під «Пулківську справу» підпали і були репресовані видатні діячі геологічної науки, академіки, доктори, професори. Після масових репресій 1936–1938 рр. Інститут геологічних наук, у складі якого на той час був і Геологічний музей, переживає тяжкі часи. На спорожнілі вакансії наукових працівників запрошують фахівців з інших наукових центрів країни. З Ленінграду у 1939 р. на посаду директора Геологічного музею був запрошений академік Б.І.Чернишов, цю посаду він займав до 1944 р. Перед початком Другої світової війни в наукових фондах геологічного музею зберігалось 1238 колекцій, в яких нараховувалося близько 35000 зразків.

Під час окупації Києва у 1943 р. за розпорядженням керівника відділу науки і культури Рейхскомісаріату України А. Габіга на почалося масове вивезення київських архівних, бібліотечних і музейних збірок на захід, зокрема до Німеччини [5]. Загарбники цей акт трактували як евакуаційну міру, насправді ж відбувалося справжнє пограбування музеїв та архівів. Були пограбовані й цінні колекції Геологічного музею Академії наук. На окупованих територіях згідно з особистим наказом Гітлера була організована широкомасштабна мародерська операція «Лінц». В той час зникли скелет мамонта, викопного слона трогонтерія та інші палеонтологічні, мінералогічні колекції: топази, берили, моріони, зразки гірського кришталю, бурштину, багато надзвичайно цінних зразків метеоритів. Пограбована колекція кристалів Маухера пізніше була повернута з Мюнхену до Києва. З музею до Німеччини вивезли картини І.С. Іжакевича, інші найцінніші експонати.

У період з липня 1941 року по жовтень 1943 р. частина колекцій та співробітники музею разом з іншими установами Академії наук УРСР були евакуйовані у м. Уфу. З жовтня 1943 р. по березень 1944р. музейники у складі Інституту продовжували роботу у Москві. Після повернення у Київ у березні 1944 р. відновленням геологічного музею доручають керувати доктору наук К. Й. Новік. Вона очолює музей з 1944 р. до 1946 рр. Після 1945р. музейні колекції поповнюються зборами Б. І. Чернишова, П. Л. Шульги, В. І. Лучицького, Т. І. Молякко, К. Й. Новік та інших дослідників. У структурі музею працюють відділи корисних копалин, загальних геологічних процесів і метеоритів, мінералогії, петрографії, палеонтології, регіональної геології.

У 1946 р. директором музею стає член-кореспондент, професор, доктор геолого-мінералогічних наук С.П. Родіонов. На цій посаді він працює до 1961 р. С. П. Родіонов продовжує збільшувати наукові фонди та вимагає, щоб співробітники Інституту геологічних наук передавали матеріали для зберігання у фондах та демонстрації в експозиціях Геологічного музею.

З 1961 до 1966 р. музей очолює професор, доктор геолого-мінералогічних наук В. Я. Клименко. У цей час фонди музею збагачуються зразками порід і мінералів Українського щита та Дніпровсько-Донецької западини.

Наступним етапом розвитку Геологічного музею стає його корінна реконструкція та входження до Центрального науково-природничого музею (ЦНПМ) АН УРСР. Разом з Палеонтологічним, Зоологічним, Ботанічним та Археологічним музеями він складає великий єдиний територіальний музейний комплекс. При цьому кожен музей залишався у підпорядкуванні відповідного інституту на правах відділу.

ЦНПМ АН України організований за ініціативи видатного українського вченого академіка І. Г. Підоплічка. Цю ініціативу підтримала Президія АН України та Рада Міністрів УРСР (Постанова РМ № 440 від 08.06.66 р.). З 1965 р. до 1975 р. Наукову раду ЦНПМ АН України очолює академік І. Г. Підоплічка. А з 1973 р. він стає першим директором ЦНПМ.

Із 1966 до 1968 рр. керівництво геологічним музеєм доручено доктору геолого-мінералогічних наук, професору Г. І. Молявко. У музеї розробляються наукові плани відповідно до роботи Інституту геологічних наук з урахуванням особливостей спеціалізації співробітників музею. Від 1968 до 1987 рр. під керівництвом кандидата геолого-мінералогічних наук В. П. Франчук музей проходить новий етап розвитку. Значну роль у цей час у становленні геологічного музею відіграє академік Є. К. Лазаренко. Перебуваючи на посаді директора Інституту геологічних наук, він багато уваги приділяє розвитку музею цілком і розвитку відділу «Мінералогія» зокрема. У музеї зберігаються документи, плани робіт і листи Є. К. Лазаренка до В. П. Франчук, концепція розвитку геологічного музею з позиції регіональної геології.

У 1978 р. ЦНПМ АН України очолює академік Є. Ф. Шнюков, який працює директором великого музейного комплексу майже 30 років. Будучи фаховим геологом, Є. Ф. Шнюков після утворення у 1992 році Відділення морської геології та осадового рудоутворення (ВМГОР) НАН України (Постанова Президії НАН України № 222 від 16.07.1992 р. та № 145 від 20.05.1993 р.) підпорядковує геологічний музей Відділенню морської геології та осадового рудоутворення (ВМГОР) разом з іншими новоутвореними відділами (осадового рудоутво-

рення, проблем екологічної розробки рудних родовищ і геодинаміки).

З 1987 до 2009 рр. Геологічним музеєм керував доктор геолого-мінералогічних наук Ю. О. Русько. У Музеї відкриваються нові зали — «Морська геологія» та «Естетика каменю». До фондів та експозиції надходять численні сучасні фактичні матеріали з геології, речовинного складу та корисних копалин дна Азовського та Чорного морів, а також Атлантичного та Індійського океанів. Матеріали здобуваються у численних морських експедиціях науковцями ВМГОР та Інституту геологічних наук НАН України. Виготовляється експозиція, в якій представлені штуфи осадових, ефузивних та осадово-вулканогенних порід, утворення «метановий курільщик». У вітринах залу демонструються колекції залізо-марганцевих конкрецій з дна Атлантичного та Індійського океанів, в тому числі унікальна глиба мантийної речовини, піднята з глибини 5700 м у Індійському океані.

Зал «Естетика каменю», де зберігаються вироби з напівдорогоцінного та виробного каміння став родзинкою геологічного музею. Всі вироби та прикраси, що експонуються в залі, були більшою частиною придбані музеєм або подаровані меценатами.

Основу унікальної збірки метеоритів, що зберігає музей, склала колекція Київського університету, передана у 1937 р. В колекції наразі зберігається 29 із зареєстрованих 42 знахідок українських метеоритів. До колекції входять також близько 60 метеоритів з інших країн світу, а також зразки місячного ґрунту, здобуті автоматичними станціями «Луна-12» та «Луна-16». На жаль, музей втратив дуже цінні об'єкти з колекції — три великі фрагменти білоруського метеориту «Брагін», вагою 183, 73,8 і 45,8 кг, залізний метеорит «Farm-Goamus» з півдня за-

хідної Африки масою 407 кг, що були вивезені до Німеччини під час Другої світової війни.

З 2008 р. Геологічний музей входить до складу Національного науково-природничого музею України, який очолює член-кореспондент НАН України, професор, доктор біологічних наук І. Г. Ємельянов [6].

Наразі експозиція Геологічного музею представлена у семи розділах: загальних геологічних процесів, історії геологічного розвитку України, мінералогії та петрографії, морської геології. У вітринах залів музею експонується понад 5 тис. зразків.

Для наукової роботи фахівців слугує зал монографічних палеонтологічних колекцій, де зберігаються унікальні зразки викопних безхребетних тварин та рослин, що описані у монографічних роботах українських вчених, загальною кількістю 34 тис. одиниць зберігання. Серед них є колекції, що мають не тільки наукову цінність, а й історичну. Це колекції третинної рослинності І. Ф. Шмальгаузена, силурійської фауни безхребетних П. Н. Венюкова, двостулкових молюсків карбонових відкладів Палеарктики Б. І. Чернишова, кам'яновугільної флори Євразії К. Й. Новик, палеогенової фауни України М. М. Ключнікова та інші. Наукові фонди Геологічного музею складають близько трьох тисяч колекцій в яких понад 60 тис. одиниць зберігання — зразки мінералів, руд, гірських порід, викопної флори та фауни. Загальна площа музею становить 1740 м² [7].

Окрім наукового та навчального матеріалу, експозиції насичені схемами, картами, моделями, зали музею прикрашають роботи відомих художників, серед яких є шедеври І. С. Іжакевича, Г. Н. Глікмана, А. Л. Еккерта. Діорами і макети Музею створені С. І. Гончаренком, Л. М. Казанським, М. І. Островським.

Одним з основних напрямів діяльності Геологічного музею як інституції з великим науковим потенціалом, є облік, вивчення і створення геологічних пам'яток, розвиток геологічного туризму та популяризація геологічних знань.

Нині геологічний музей разом з іншими відділами у складі ННПМ НАН України відіграє помітну роль у формуванні сучасних уявлень про природу, про проблеми стосунків людини з довкіллям, у пропаганді охорони та раціонального використання природних ресурсів. Наукові фондові колекції та експозиція Геологічного музею віднесені до об'єктів, що складають національне надбання держави.

Проведений аналіз свідчить, що, не зважаючи на успіхи вітчизняної історіографії, зокрема в царині історії науки, в літературі бракує наукових праць, які б містили цілісний, узагальнюючий виклад історії розвитку становлення музеєзнавства в Україні. Результати досліджень цього напрямку за кордоном [1] та в Україні [5] мають значну наукову цінність та закладають наукову базу для розширення досліджень історії науки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. — Львів : Літопис, 2005. — С. 57–127.
2. Анфімова Г. Реликвии палеонтологического собрания Геологического музея: коллекции Кранца // Вісник Національного науково-природничого музею. — 2010. — № 8. — С. 157–162.
3. Вернадский В. И. Дневники (октябрь 1917 — январь 1920) — К. : Наукова думка. 1994. — С. 272.
4. Інвентарна книга Геологічного музею ННПМ НАН України. — Т. 1. — С. 2.

5. Шидловський І. В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України. — Львів : Простір-М, 2012. — С. 26.

6. Історія становлення Геологічного музею // Національний науково-природничий музей НАН України (офіційний веб-сайт). — http://www.museumkiev.org/Geology/history_geo.html.

7. Ємельянов І. Г., Червоненко О. В., Гриценко В. П. та ін. Національний науково-природничий музей НАН України. — К. : Горобець, 2012. — С. 17–23.

Червоненко О. В. Геологический музей: очерки к истории Национального научно-природоведческого музея НАН Украины. В статье публикуется первая часть исследований, посвященных истории научных фондовых коллекций одного из крупнейших музеев естественной истории Восточной Европы — Национального научно-природоведческого музея НАН Украины. Благодаря возрастанию интереса к сохранению культурных и материальных ценностей исследование истории становления и развития музейных коллекций в частности и истории природоведческой музеологии в целом приобретает все большее значение. Формирование естественнонаучных коллекций в Украине неразрывно связаны с историей страны и зависело как от общественного строя, организационной структуры научных учреждений и музеев, так и от личностей ученых. В статье рассмотрена история формирования научных фондовых коллекций отдела Геологический музей пути их наполнения, вклад выдающихся естествоиспытателей в развитие музея, а также его значение в сохранении научных ценностей и культурного наследия страны.

Ключевые слова: музеология, история музейных коллекций, природоведческий музей, наука.

Chervonenko O. V. Geological Museum: On the History of the National Museum of Natural History of NAS of Ukraine. This article is the first part of the research on the history of scientific collections of one of the largest Natural History museums in Eastern Europe — the National Science and Natural History Museum of NAS of Ukraine. Due to the growing interest in the preservation of cultural and material values the study of the history and development of museum collections in particular, and the history of natural history museology as a whole is becoming increasingly important. Formation of natural science collections in Ukraine is inseparably linked with the history of the country and depended on the social system, the organizational structure of scientific institutions and museums, as well as personalities of the scientists. The article describes the history of the formation of scientific collections of the Geological Museum, ways of their filling, the contribution of prominent scientists in the development of the museum, and also its importance in maintaining the scientific and cultural heritage of the country.

Key words: museology, history of museum collections, Natural History Museum, Science.